

Adam Redzik

POCZET JURYSTÓW I EKONOMISTÓW (2)

RAFAŁ LEMKIN (1900-1959)
– PATRON „GŁOSU PRAWA” 2019

W drugim zeszycie w ramach „Pocztu Jurystów i Ekonomistów” prezentujemy Rafała Lemkina, polskiego prawnika, którego dziś zna cały świat jako twórcę koncepcji „zbrodni ludobójstwa” a potem głównego autora Konwencji ONZ z 9 grudnia 1948 r. w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa. Stale wiedza o polskim okresie życia Lemkina jest w literaturze światowej nieznaczna. Dlatego też w 2017 r. opublikowaliśmy krótką biografię, akcentując przede wszystkim okres polski życia twórcy pojęcia „ludobójstwo” (A. Redzik, *Rafał Lemkin (1900-1959) – co-creator of international criminal law. Short biography*, Warsaw 2017, ss. 70; ISBN 978-83-931111-3-8). Zbliżające się 60-lecie śmierci Rafała Lemkina jest dobrą okazją, aby to on stał się patronem drugiego roku wydawniczego „Głosu Prawa”. Postanowiliśmy też o przedrukowaniu mało znanego artykułu Lemkina na temat władzy sędziego karnego, gdyż twórczość jego z okresu sprzed 1933 r., szczególnie z obszaru kryminologii oraz prawa karnego nie jest dziś znana. 60 rocznica śmierci stanowi dodatkowy pretekst do przywołania sylwetki Rafała Lemkina.

Pojęcia kluczowe: Rafał Lemkin, prawnicy polscy XX w., ludobójstwo/genocyd, Juliusz Makarewicz, Uniwersytet Lwowski, Komisja Kodyfikacyjna RP, Emil Stanisław Rappaport

Literatura światowa na temat Rafała Lemkina jest bardzo obszer-
na i stale przyrasta. Dotyczy ona jednak głównie zaangażowania
Lemkina w powstanie terminu „genocyd” oraz działalności w okre-

sie powojennym. Wiedza na temat życia Lemkina w Polsce do 1939 r. nie jest duża, a czołowe biografie zawierają liczne pominięcia i błędy. Podejmowane przez polskich autorów próby sprostowania ich są ważne, gdyż nie ma dziś bardziej znanego na świecie polskiego prawnika od Rafała Lemkina. Ową pośmiertną popularność Lemkin zawdzięcza nie rozprawom naukowym i pozycji w świecie nauki, ale odważnemu i konsekwentnemu domaganiu się ochrony praw człowieka narażonego na nienawiść i najcięższe zbrodnie z powodu tego, że należy do określonej zbiorowości narodowej, etnicznej, religijnej czy polityczno-społecznej.

Rafał Lemkin urodził się 24 czerwca 1900 r. w rodzinie rolników żydowskich Józefa i Belli z domu Pomeranc, w folwarku Bezwodna/Bezwodne, na południe od Wołkowyska, w gminie Międzyrzecz (obecnie białoruskie *Безводне*). Miał dwóch braci: Samuela (zm. ok. 1917) oraz Eliasza (zm. 1983). Jak sam wspominał, ojciec prowadził dzierżawione gospodarstwo rolne, zaś matka wychowywała dzieci, dużo czytała, interesowała się wieloma rzeczami. W domu rodzinnym posługiwano się trzema językami: jidysz, rosyjskim i polskim. We wczesnym dzieciństwie rodzina przeniosła się do folwarku Ozierrzysko (obecnie białoruskie *Озёрско*) w gminie Izabelin (około 20 kilometrów w linii prostej na zachód od Bezwodnej). Tam Lemkin spędził świadome dzieciństwo, które wspominał w autobiografii. Pierwszą edukację Rafał pobierał w domu. Jako dziecko czytywał autorów rosyjskich, ale też polskich, w tym Sienkiewicza.

Około 1913 r. Lemkinowie osiedlili się w miasteczku Wołkowysk, gdzie synowie kontynuowali naukę. Rafał wkrótce wyjechał w celu edukacyjnym do Wilna i tam uczył się w gimnazjum. W czasie zawieruchy wojennej (1915-1919) być może podejmował różne aktywności i uzupełniał wykształcenie. Maturę zdał w 1919 r. – podawał, że było to 30 czerwca w Białymstoku. Dokumentów nie odnaleziono.

W 1919 r. Rafał Lemkin wyjechał do Krakowa i zapisał się na Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wyслуchał w pełni dwóch semestrów roku akademickiego 1919/1920, m.in. wykładów profesorów Stanisława Wróblewskiego, Stanisława Estreichera, Stanisława Kutrzeby, Rafała Taubenschlaga, Michała Rostworowskiego oraz karnisty i filozofa prawa – Edmunda Krzyskuskiego. W 1920 r. wszczęto przeciwko Lemkinowi postępowanie dyscyplinarne, gdyż w zaświadczeniu dołączonym do karty wpisu podał nieprawdziwą informację, że pracował w sądzie polowym II Armii Polskiej, podczas gdy w rzeczywistości służył w czasie wojny polsko-bolszewickiej w oddziałach sanitarnych tej armii. Po przeprowadzeniu postępowania dyscyplinarnego, 15 lipca 1920 r., Senat Akademicki Uniwersytetu Jagiellońskiego postanowił o wydaleniu Lemkina z uniwersytetu. Ze świadectwem odejścia z 3 sierpnia 1921 r. (bez informacji o relegowaniu) Rafał Lemkin pojechał do

Lwowa i tam zapisał się na Wydział Prawa i Umiejętności Politycznych Uniwersytetu Jana Kazimierza.

We Lwowie immatrykulowany został 12 października 1921 r. Zaliczono mu przedmioty wysłuchane w Krakowie na pierwszym roku. Drugi rok powtarzał we Lwowie. Wysłuchał wykładów Oswalda Balzera z historii prawa, Leona Pinińskiego i Marcelego Chlamtacza z prawa rzymskiego, Władysława Abrahama z prawa kościelnego, Mścislawa Wartenberga z filozofii, Ernesta Tilla i Romana Longchamps de Bérrier z prawa cywilnego, Aleksandra Dolińskiego z prawa handlowego, Kamila Stefki i Maurycego Allerhanda z procedury cywilnej, Stanisława Starzyńskiego z prawa konstytucyjnego, Zbigniewa Pazdry z prawa administracyjnego, Ignacego Weinfeldta z prawa finansowego, Jana Piekalkiewiczza ze statystyki, Leopolda Caro z ekonomii, Juliusza Makarewicza z polityki karnej, Juliana Nowotnego z prawa karnego, Piotra Stebelskiego z procedury karnej oraz Ludwika Ehrlicha z prawa międzynarodowego. Spośród oferowanych seminariów wybrał prowadzone przez prof. Juliusza Makarewicza, zwolennika szkoły socjologicznej w prawie karnym i głównego autora Kodeksu karnego z 1932 r. Uczestniczył w tym seminarium przez kilka lat i przygotował na nim pierwsze prace naukowe. O związku Lemkina ze swoim seminarium pisał sam Makarewicz w słowie wstępnym do przetłumaczonego przez Lemkina i Tadeusza Kochanowicza sowieckiego kodeksu karnego z 1922 r. (Kodeks Karny Republik Sowieckich, 1926). Najprawdopodobniej we Lwowie poznał też Lemkin docenta, sędziego Sądu Najwyższego, Emila Stanisława Rappaporta, wkrótce swojego mentora w Warszawie.

W tym czasie Rafał Lemkin interesował się prawem karnym sowieckim i prawem faszystowskim, a także zagadnieniami międzynarodowego prawa karnego. W swojej autobiografii wspominał, że obserwował proces Saghomona Tehliriana, który 15 marca 1921 r. w Berlinie zastrzelił byłego ministra spraw wewnętrznych Turcji Talaata Paszę, odpowiedzialnego za ludobójstwo Ormian w latach 1915-1918. Po głośnym w całej Europie procesie, Tehlirian został uniewinniony przez ławę przysięgłych. Lemkin pisze, że rozmawiał ze swoimi profesorami na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie o tym, dlaczego społeczność międzynarodowa nie reagowała, gdy w Turcji mordowano setki tysięcy Ormian. Profesorowie odpowiedzieli, że to suwerenna władza państwa nad swoimi obywatelami, czyli w myśl panującej wówczas pozytywistycznej koncepcji suwerenności państwowej. Rozmówcami Lemkina mogli być wszyscy, ale bardziej prawdopodobne wydaje się, że jednym z nich był Juliusz Makarewicz. Inni to być może profesorowie specjalizujący się w prawie międzynarodowym i konstytucyjnym, czyli Stanisław Starzyński, Ludwik Ehrlich, ale może też każdy inny, w tym cieszący się powszechnym szacunkiem studentów – Oswald Balzer (prof. Balzer w 1926 r. zgłoszony został przez Wydział Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie jako kandydat do pokojowej nagrody Nobla).

Rafał Lemkin, ok. 1934 r., jedyna znana fotografia Lemkina z okresu II Rzeczypospolitej

9 lipca 1926 r. – na podstawie trzech zdanych egzaminów ścisłych, tzw. rygorozów: sądowego, politycznego i historyczno-prawnego – został promowany na doktora praw. Promotorem, czyli profesorem odbierającym akt ślubowania doktorskiego podczas uroczystej promocji doktorskiej, był prof. Oswald Balzer, i to on został wpisany na dyplomie doktorskim Lemkina jako promotor.

Warto dodać, że Lemkin w tym czasie deklarował się jednoznacznie jako Polak wyznania mojżeszowego (judaizmu) i tak pozostało. Potwierdza to też fakt, że we Lwowie Lemkin opublikował przetłumaczone przez siebie dzieło wybitnego żydowskiego pisarza, Chaima Nachmana Bialika, pt. *Noach i Marynka*. Opatrzył je patetycznym wstępem i porównaniami do Mickiewicza.

Do pytań stawianych profesorom w czasie studiów prawniczych we Lwowie – w związku z tragedią Ormian – Lemkin powracał stale, ale tymczasem rozwijała się jego kariera w polskim wymiarze sprawiedliwości.

Odbił aplikację prokuratorską. W tym okresie wiele czasu spędzał w Warszawie, współpracując z wykładowcą na Wolnej Wszechnicy Polskiej Emilem Stanisławem Rappaportem, który był też Sekretarzem Generalnym Komisji Kodyfikacyjnej RP i sędzią Sądu Najwyższego. Poznał też Wacława Makowskiego, profesora prawa karnego na Uniwersytecie Warszawskim a jednocześnie koreferenta projektu kodeksu karnego w Komisji Kodyfikacyjnej RP. Lemkin uczęszczał na jego seminarium z prawa karnego. Zaczął pracować w Komisji Kodyfikacyjnej RP na stanowisku administracyjnym protokollanta i pomocnika sekretarza. Prof. Makowski był ważną osobistością w strukturze władzy sanacyjnej (m.in. był ministrem, a potem wicemarszałkiem Senatu i wreszcie marszałkiem Sejmu). Jemu, jak i Rappaportowi, Lemkin zawdzięczał, że stanowiska podprokuratora w Sądzie Okręgowym w Brzeżanach, na które został powołany nie zagrzał. Bardzo szybko uzyskał delegację do Warszawy, gdzie pracował jako prokurator przy Sądzie Okręgowym.

Już w 1927 r. Lemkin wydał tłumaczenie nowego kodeksu karnego Rosji Sowieckiej z przedmową prof. Makowskiego (*Kodeks karny Rosji sowieckiej*, 1927), a w 1929 r. opracowanie kodeksu karnego faszystowskiego – także z przedmową Makowskiego (*Kodeks karny faszystowski*). W tym samym roku wchodził w skład komitetu redakcyjnego wydawanego w Warszawie po francusku „Revue Polonaise de Législation Civile et Criminelle. Législation Criminelle”. W tomie 3/4 za lata 1931-1932 zamieścił artykuł *Les principes essentiels du Code Pénal Polonais de 1932*. W tym czasie wydał też, opracowany wspólnie z Rappaportem oraz Januszem Jamonttem, krótki komentarz do Kodeksu karnego (*Kodeks karny r. 1932: z dostosowaniami do kodeksu tezami z orzeczeń Sądu Najwyższego, odpowiedniami ustępami uzasadnienia projektu Komisji Kodyfikacyjnej oraz ze skorowidzem/*

oprac. i objaśnieniami opatrzyli J. Jamontt i E. St. Rappaport; przy udziale R. Lemkina, ss. XXXVII+450).

Na początku lat 30. Rafał Lemkin, zapewne dzięki Rappaportowi, zaczął wykładać na Wolnej Wszechnicy Polskiej. Związał się z tworzonym tam przez Adama Ettingera Instytutem Kryminologicznym. Efektem współpracy Lemkina z Wolną Wszechnicą Polską było przygotowanie metodą prawnoporównawczą rozprawy pt. *Sędzia w obliczu nowoczesnego prawa karnego i kryminologii* („Biblioteka Prawnicza”, ss. 142). Prawdopodobnie w zamyśle Lemkina miała być to rozprawa habilitacyjna, jednak prawdopodobnie nie wszczął przewodu (fragment książki przedrukowujemy na s. XX).

Już w 1927 r. Rafał Lemkin zetknął się – oczywiście za sprawą współpracy z Rappaportem – z międzynarodową współpracą intelektualną w zakresie unifikowania prawa karnego. W tym roku w Warszawie odbyła się organizowana pod auspicjami Międzynarodowego Stowarzyszenia Prawa Karnego (AIDP – *Association Internationale de Droit Pénal*) pierwsza Konferencja Unifikacji Prawa Karnego. Z polskiej strony organizatorem przedsięwzięcia był właśnie Emil Stanisław Rappaport. Być może to on skierował wychowanka lwowskiej szkoły karnistycznej do zainteresowania się problematyką międzynarodowego prawa karnego w praktyce i uczynił go członkiem delegacji polskich na kolejne kongresy i konferencje międzynarodowe. Już w 1931 r. Lemkin był sekretarzem-członkiem Polskiego Towarzystwa Ustawodawstwa Kryminalnego, będącego grupą polską AIDP, a w ostatnich przedwojennych latach Lemkin był już sekretarzem generalnym Towarzystwa.

Od 1927 r. międzynarodowe konferencje unifikacji prawa karnego organizowane były cyklicznie. Uczestniczyli w nich przedstawiciele krajowych komisji kodyfikacyjnych oraz przedstawiciele nauki prawa. Były dużym wydarzeniem. Lemkin, od trzeciej Międzynarodowej Konferencji Unifikacji Prawa Karnego, która odbyła się w Brukseli (25-27 czerwca 1930 r.), uczestniczył w nich już czynnie. Na czwartej konferencji, która odbyła się w dniach 27-30 grudnia 1931 r. w Paryżu, wygłosił swój pierwszy referat o świadomym użyciu środków mogących wywołać powszechne niebezpieczeństwo.

Na kolejnej (piątej) konferencji, zaplanowanej do Madrytu Lemkin miał być – podobnie jak dotychczas – delegatem Polski. Na konferencję przygotował referat, w którym postulował uregulowanie przez społeczność międzynarodową pięciu zbrodni „w obliczu prawa narodów”: barbarzyństwa [„Kto z nienawiści do zbiorowości rasowej, wyznaniowej lub społecznej, albo też w celu wyniszczenia (eksterminacji) tejże przedsięwzięcie czyn karalny przeciwko życiu, nietykalności cielesnej, wolności, godności lub podstawom bytu gospodarczego człowieka, należącego do takiej zbiorowości, za to przestępstwo barbarzyństwa ulegnie karze...”, o ile czyn jego nie jest

zagrożony surowszą karą w odnośnej ustawie karnej. Sprawca podlega tej samej karze, jeśli jego czyn skierowany został przeciwko osobie, która oświadczyła swoją solidarność lub ujęła się za jedną z wyżej wymienionych zbiorowości”], wandalizmu (art. 2 – gdy sprawca z tych samych pobudek co w art. 1 „niszczy dzieła kultury lub sztuki, będące wytworem jej ducha”), spowodowania katastrofy morskiej, lądowej, powietrznej (art. 3), przerwy w łączności telekomunikacyjnej (art. 4) i świadomego szerzenia zarazy ludzkiej (art. 5).

Przed konferencją referat opublikował po francusku (*Les actes constituant un danger général (interétatique) considérés comme délits de droit des gens. Rapport spécial présenté à la V-me Conférence pour l'Unification du Droit Pénal à Madrid 14-20 X 1933*) w dwóch wersjach – w Paryżu i Madrycie. Prawdopodobnie rozesłał go do planowanych uczestników odpowiedniej Komisji Konferencji. W tym samym czasie tekst raportu ukazał się we Lwowie w „Głosie Prawa” (*Przestępstwa polegające na wywołaniu niebezpieczeństwa międzynarodowego jako delicta iuris gentium*) – przedrukowaliśmy go w pierwszym zeszycie „Głosu Prawa” 2018, nr 1-2. Główne tezy referatu (o zbrodniach barbarzyństwa i wandalizmu) Lemkin przedstawił też po niemiecku w czasopiśmie wiedeńskim (*Akte der Barbarei und des Vandalismus als delicta iuris gentium*, „Internationales Anwaltsblatt” 1933, nr 11).

W ostatniej chwili skład polskiej delegacji do Madrytu uległ zmianie. Lemkin nie pojechał. Dlaczego? Prawdopodobnie powodem była treść referatu oraz czas – kiedy to w styczniu 1933 r. w Niemczech Hitler doszedł do władzy, Polska podjęła próbę rozmów z Francją, a gdy ta odmówiła, postanowiono doprowadzić do zawarcia porozumienia z Niemcami w sprawie niestosowania przemocy.

Rafał Lemkin nie zmniejszył aktywności na międzynarodowych kongresach. Oprócz konferencji Biura Unifikacji Prawa Karnego brał udział w wielu innych wydarzeniach. Na przykład w sierpniu 1932 r. uczestniczył jako delegat Polski w I Międzynarodowym Kongresie Prawa Porównawczego zorganizowanym przez Międzynarodową Akademię Prawa Karnego w Hadze. Był też delegatem na X Międzynarodowy Kongres Karny i Penitencjarny, który odbył się w Pradze czeskiej w dniach 25-30 września 1930 r. W kwietniu 1933 r. przedstawił referat o sędzim karnym w świetle współczesnego prawa i kryminologii na III Międzynarodowym Kongresie Prawa Karnego w Palermo.

Na początku 1934 r. Lemkin wystąpił ze służby w prokuraturze i wniósł podanie o wpis na listę adwokatów Izby Adwokackiej w Warszawie. Wpisany został prawdopodobnie wczesną wiosną. Kancelarię uruchomił w Al. Jerozolimskich 23, później jednak zmienił adres na Kredytową 6, gdzie też mieszkał. Tam wykonywał zawód

do września 1939 r. Dziś na budynku znajduje się tablica poświęcona Lemkinowi.

Od początku lat 30. Lemkin wiele publikował na łamach „Gazety Sądowej Warszawskiej”, „Głosu Prawa”, „Głosu Sądownictwa” i „Palestry”. Pisał też w „Głosie Prawników Śląskich” (1937, z. 2), a także w wydawanej od 1932 do 1939 r. pod redakcją Wacława Makowskiego „Encyklopedii Podręcznej Prawa Karnego”, gdzie zamieścił m.in. opracowania o prawie karnym Chile, USA oraz ZSRS.

Na konferencje i kongresy po 1934 r. wyjeżdżał już jako adwokat i działacz wspomnianych organizacji, a szczególnie Polskiego Towarzystwa Ustawodawstwa Kryminalnego (polskiej grupy AIDP). Brał udział w międzynarodowym kongresie *International Law Association* (ILA), który odbył się w Budapeszcie w dniach 6-10 września 1934 r. W następnym roku uczestniczył w VI Konferencji Międzynarodowego Biura do spraw Unifikacji Prawa Karnego, która odbyła się w Kopenhadze. Przedstawił na niej referat o terroryzmie wraz z projektem regulacji (opublikowany on został na łamach „Gazety Sądowej Warszawskiej”). W 1936 r. Lemkin wziął udział w Trzecim Zjeździe Prawników Polskich w Katowicach, który obradował od 5 do 8 listopada 1936 r. Wygłosił na nim referat, w którym poruszał zagadnienie stosunku ustawowego wymiaru kary do sędziowskiego wymiaru kary. W następnym roku, w dniach 26-31 lipca 1937 r. uczestniczył (m.in. z prof. Rappaportem, prof. Stefanem Glaserem i adw. Heleną Wiewiorską) w IV Międzynarodowym Kongresie Prawa Karnego, zorganizowanym przez AIDP, na którym wygłosił referat pt. *Ochrona pokoju przez prawo karne wewnętrzne* – nawiązując do nowatorskich polskich rozwiązań z Kodeksu karnego. Niedługo potem, bo w sierpniu (4-11 sierpnia 1937 r.) Lemkin uczestniczył w przygotowanym z dużym rozmachem II Międzynarodowym Kongresie Prawa Porównawczego w Hadze, wraz z liczną grupą polskich uczonych, a przede wszystkim z udziałem wybitnych jurystów z całego świata.

W styczniu 1938 r. Lemkin uczestniczył w obradującej w Kairze VII Międzynarodowej Konferencji Biura Unifikacji Prawa Karnego. Przedstawił wówczas referat o fałszowaniu paszportów. Z kolei w sierpniu (3-8 sierpnia 1938 r.), na I Kongresie Kryminologicznym w Rzymie, mówił o roli sędziego w zwalczaniu przestępczości. Uczestniczył też w 40. Konferencji ILA w Amsterdamie (29 sierpnia-2 września 1938 r.), a w grudniu 1938 r. brał udział, wspólnie z Rappaportem, w nieformalnym spotkaniu Biura ds. Unifikacji Prawa Karnego.

Niewątpliwie dzięki aktywności na forum międzynarodowym Rafał Lemkin nawiązał liczne znajomości. Stały się one bardzo ważne po wybuchu wojny. Ponoć aspirował też do dziewięcioosobowego Komitetu Prawa Karnego w ILA, ale bezskutecznie, choć do gremium tego wybrano Polaka – Lucjana Bekermana (1886-1940).

W ostatnich latach przed II wojną światową Rafał Lemkin wyspecjalizował się w zagadnieniach z zakresu prawa karnego skarbowego. Trzykrotnie wydał znakomity komentarz do Kodeksu karnego skarbowego (ostatnie wydanie z 1938 r.). Publikował też m.in. komentarze do regulacji o amnestii. W 1939 r., z poznanym w Polsce w 1935 r. prof. Malcolmem McDermottem, opublikował w USA przekład angielski polskiego Kodeksu karnego i prawa o wykroczeniach (*Polish Penal Code on 1932 and Law of Minor Offences*, 1939). W tym czasie opracował i skierował do druku w Paryżu książkę o płatnościach międzynarodowych. Ukazała się ona w przeddzień wojny, z przedmową Marcela Van Zeelanda, dyrektora Banku Rozrachunków Międzynarodowych, jako *La régulation des paiements internationaux. Traité de droit comparé sur les devises, les clearing et les accords de paiements, Les conflicts de lois* (Paris 1939). Znajomość tych zagadnień wkrótce okazała się bardzo użyteczna.

W czasie wybuchu II wojny światowej Lemkin przebywał w Warszawie. Kolejne dni września opisał w autobiografii. 7 września 1939 r., odpowiadając na wezwanie dowództwa Wojska Polskiego, wyjechał pociągiem w kierunku wschodnim. Pociąg został zbombardowany. Dalszą drogę przebywał pieszo i wozami wiejskimi. Dotarł do Kowla. Został zatrzymany przez Sowietów, ale nie rozpoznano go. Po wypuszczeniu dotarł do rodzinnego Wołkowyska, do rodziców. Wkrótce opuścił dom i ruszył do Wilna. Tam odwiedził wybitnego kryminologa, profesora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, Bronisława Wróblewskiego, któremu obiecał, że podejmie jeszcze raz próbę podniesienia do rangi zbrodni międzynarodowych „barbarzyństwa” i „wandalizmu”. Z Wilna wysłał telegramy do poznanych na kongresach: Karola Schlytera, byłego ministra sprawiedliwości Szwecji, prezesa AIDP Cartona de Wiarta i wspomnianego prof. McDermotta. Szybko uzyskał wizę do Szwecji, którą wbito do paszportu w placówce w Kownie. Wkrótce, jeszcze w październiku, wyjechał do Rygi, a stamtąd poleciał do Sztokholmu.

W Szwecji pozostał ponad rok. Po 5 miesiącach pobytu podjął wykłady z zakresu płatności międzynarodowych na Uniwersytecie w Sztokholmie, które prowadził po szwedzku (zostały one wydane w 1941 r.). Należy podkreślić, że Lemkin miał wyjątkowy dar językowy – znał jidysz, rosyjski, polski, francuski, niemiecki, angielski oraz szwedzki.

Na początku 1941 r. Lemkin uzyskał promesę wizy do USA i obietnicę pracy w Duke University w Durham w Karolinie Północnej. Ze szwedzką wizą „bezpaństwowca” (Sowieci nie uznawali rządu polskiego) wyruszył do Moskwy. Po kilku dniach pobytu, koleją transsyberyjską pojechał do Władywostoku. Następnie dotarł do Japonii. Stamtąd do Seattle, a potem do Chicago i wreszcie około kwietnia 1941 r. dotarł do Durham, gdzie w Duke University objął wykłady prawa porównawczego i prawa rzymskiego.

W połowie 1942 r. Lemkin wyjechał do Waszyngtonu, gdzie objął stanowisko głównego doradcy w *Board of Economic Warfare*. Pracował na tym stanowisku ponad 2 lata. W tym czasie studiował zaocznie amerykańskie prawo oraz dokończył pisanie książki, w której przedstawił swoją koncepcję genocydu, czyli *Axis Rule in Occupied Europe*. Wydana została ona w Nowym Jorku w listopadzie 1944 r. W przedmowie napisano, że Lemkin to znany polski uczoney i adwokat.

Dzieło Lemkina nie zostało przyjęte w literaturze bezkrytycznie. Uważano je za zestawienie informacji o hitlerowskim prawie, ale przedstawiona w książce koncepcja genocydu bywała pomijana (np. przez Herscha Lauterpachta). Po polsku dzieło Lemkina jako *Rządy państw Osi w okupowanej Europie* opublikowane zostało, i to tylko w części, dopiero w 2013 r.

Po wygaśnięciu kontraktu w Lemkin został bezrobotnym. Gdy dowiedział się, że 2 maja 1945 r. prezydent USA powołał sędziego Sądu Najwyższego USA Roberta Houghwouta Jacksona na reprezentanta USA do przygotowań i oskarżenia przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze, Lemkin wysłał mu niezwłocznie list z miesięcznikiem, w którym znajdował się jego artykuł pt. *Genocide – a Modern Crime*. Jackson zaprosił Lemkina do współpracy w Biurze Zbrodni Wojennych w Departamencie Wojny, jako doradcę Jacksona. Latem 1945 r. Lemkin wyleciał do Londynu. W akcie oskarżenia głównych przywódców II Rzeszy z 6 października 1945 r. za sprawą Lemkina znalazł się *passus* o tym, że oskarżeni „popełnili świadome i systematyczne ludobójstwo, czyli eksterminację z powodów rasowych i narodowych grup cywilnej ludności na okupowanych terenach” i dalej wymienieni zostali w szczególności Żydzi, Polacy, Cyganie. Oskarżeni odpowiadali jednak za zbrodnie zdefiniowane w art. VI Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego (Londyn, 8 sierpnia 1945 r.), czyli za zbrodnie przeciwko pokojowi, zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości. Dlatego w wyrokach Trybunału Norymberskiego nie pojawił się genocyd.

20 maja 1946 r. Lemkin skierował pismo do sekretarza generalnego ONZ, w którym zarysował wizję regulacji międzynarodowej dotyczącej genocydu. W tym czasie był bardzo aktywny w Europie. Podczas pierwszej po wojnie konferencji ILA, która odbyła się w Cambridge, Lemkin mówił o ludobójstwie, ale temat nie wzbudził zainteresowania, także delegacji polskich prawników. Wrócił do Paryża. Potem drogą morską udał się ponownie do USA. Wkrótce jednak wrócił i na licznych spotkaniach formalnych i nieformalnych zabiegał o poparcie dla rezolucji dotyczącej ludobójstwa. Został też konsultantem Komitetu Prawnego ONZ. Udało się. 11 grudnia 1946 r. jednogłośnie przyjęto rezolucję (G.A. 96) o genocydzie. Otworzyło

to drogę do konwencji, której projekt wkrótce opracował i skonsultował z Henrim Donnendieu de Vabresem. Lobbował za nią przez 2 lata – „nieoficjalnie” i oficjalnie. Pozyskiwał przywódców państw i wpływowych prawników oraz urzędników związanych z ONZ. Musiał iść na pewne ustępstwa w kwestii samej definicji i zakresu regulacji. Zasadniczy trzon projektu pozostał jednak niezmienny. Po debacie plenarnej nad projektem, 9 grudnia 1948 r. Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa została jednogłośnie przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ.

W późnych godzinach wieczornych 9 grudnia, łkając, wyznał, że konwencja to epitafium na grobie matki, która została zamordowana przez Niemców w Polsce, i dowód na to, że wiele milionów ludzi nie zginęło daremnie. Według jednego z przekazów nazajutrz, gdy włoski dziennikarz zapytał go, kiedy po raz pierwszy pomyślał o genocydzie, ten odpowiedział: „gdy byłem dzieckiem i czytałem *Quo vadis*, mojego rodaka Henryka Sienkiewicza”.

Słusznie podnosi sir Zafrullah Khan, a za nim m.in. Ryszard Szawłowski, że konwencję o ludobójstwie winno się określać „konwencją Lemkina”. Tak się powoli staje. W następnych latach konwencję ratyfikowało niemal 150 państw. Weszła ona w życie 12 stycznia 1951 r. (90 dni po ratyfikowaniu przez pierwsze 20 państw) – dzień ten Lemkin uznał za triumf dla ludzkości i jeden z najpiękniejszych dni w życiu. Polska ratyfikowała konwencję na podstawie ustawy z 18 lipca 1950 r. o przystąpieniu Rzeczypospolitej Polskiej do konwencji z dnia 9 grudnia 1948 r. o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa (Dz.U. 1950, Nr 36, poz. 325), z zastrzeżeniem nieprzyjęcia postanowień z art. IX i XII konwencji.

W następnych latach Rafał Lemkin czynił starania, aby konwencja o ludobójstwie mogła być stosowana; aby powstał sąd, przed którym prowadzone byłyby procesy karne wobec oskarżonych o ludobójstwo. Bezskutecznie. Po tym, jak stracił zatrudnienie w Yale University (pracował tam do 1951 r.), nie miał stałego zajęcia. Początkowo wygłaszał liczne odczyty, ale z czasem były one coraz rzadsze. W związku z tym, że nie posiadał oszczędności i stałego dochodu, popadał w nędzę, okazjonalnie dotowany przez fundacje, organizacje diaspory wschodnioeuropejskiej, w tym polskiej oraz osoby prywatne. Stale jednak zabiegał o nagłaśnianie wszelkich przykładów ludobójstwa na świecie i zabiegał o ratyfikację konwencji o ludobójstwie przez USA. W latach 50. głośno mówił o ludobójstwie dokonanym przez Sowietów na podbitych narodach Europy Wschodniej i Środkowej. Współpracował z Kongresem Polonii Amerykańskiej, Kongresem Ukraińców w Ameryce, a w ostatnich latach życia ze Zgromadzeniem Zniewolonych Narodów Europejskich (utworzonym we wrześniu 1954 r.). Na pierwszym kongresie Zgromadzenia w 1954 r. wystąpił obok Polaków Zygmunta Nagór-

skiego i Marka Korowicza, a mówił m.in. o przykładach sowieckiego ludobójstwa, w tym o ludobójstwie dokonany przez Stalina na Ukrainie w 1933 r. (*holodomor*).

W 1955 r. został profesorem prawa na Rutgers University, ale po roku kontraktu mu nie przedłużono. Do Komitetu Noblowskiego w Oslo, poczynając od 1950 r. do 1959 r. wpłynęło 10 nominacji do pokojowej nagrody Nobla. Nagrody nie otrzymał. W ostatnim czasie przygotowywał własną autobiografię, w której opisywał swoją życiową misję – doprowadzenie do kryminalizacji i penalizacji ludobójstwa na forum międzynarodowym.

Zmarł nagle, „nieoficjalnie” – po tym jak zasnął na przystanku autobusowym przy nowojorskiej Czterdziestej Drugiej Ulicy... Było to 28 czerwca 1959 r. Przyjmuje się, że wracał z wydawnictwa, z którym finalizował rozmowy nad wydaniem autobiografii (lub szedł do tego wydawnictwa)... Wspomniana autobiografia ukazała się po ponad 50 latach od śmierci, w 2013 r., a w języku polskim – w 2018 r.

Pogrzeb był skromny. Uczestniczyło w nim kilka najbliższych osób. Spoczął na Mount Hebron Cemetery w dzielnicy Queens w Nowym Jorku. Na nagrobku znajduje się napis: „Dr Raphael Lemkin (1900-1959). Father of genocide Convention”.

Rodzice Rafała Lemkina zostali zamordowani w KL Treblinka. Holokaust przeżył brat Elias z żoną Leą Lisą oraz synem Saulem, którzy w 1941 r. wyjechali z Wołkowyska do Rosji. Po wojnie Rafał Lemkin pomagał im opuścić Europę. Mieszkali oni w Montrealu.

Przez wiele lat po śmierci Lemkin był zapomniany. Odkryty został na nowo na przełomie lat 80. i 90. XX w. W lutym 1991 r. w Yale University odbyło się pierwsze *Raphael Lemkin Symposium on Genocide*. W październiku 2000 r. w Londynie miała miejsce *The Raphael Lemkin Centenary Conference*. W następnych latach na wielu uniwersytetach powstały instytuty lub katedry dedykowane ludobójstwu. Lemkinowi poświęcono sztuki teatralne, bardzo liczne publikacje. Od 2000 r. *Institute for the Study of Genocide* w Nowym Jorku co dwa lata przyznaje nagrodę im. Lemkina (*Lemkin Award*). Z kolei od 2013 r. Międzynarodową Nagrodę im. Rafała Lemkina przyznaje też polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych. W 2018 r. Instytut Pileckiego w Warszawie rozpoczął realizację dużego projektu, który polega m.in. na badaniach nad spuścizną Lemkina. W ramach projektu organizowane są corocznie międzynarodowe konferencje. Ogromnie powiększyła się też literatura dotycząca Lemkina, ale ciągle nie ma jego pełnej biografii intelektualnej, którą zapowiedział już przed wielu laty prof. Ryszard Szawłowski.

Bibliografia (wybrana)

- Lemkin R., *Totally Unofficial. The Autobiography of Raphaël Lemkin*, ed. D.-L. Frieze, New Haven & London 2013.
- Lemkin R., *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, tłum. A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, B. Lackoroński, M. Madej, Warszawa 2013.
- Lemkin R., *Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina*, red. D.-L. Frieze, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2018.
- Civilians in contemporary armed conflicts: Rafał Lemkin's heritage*, red. nauk. A. Bieńczyk-Missala, Warszawa 2017.
- Cooper J. F., *Raphaël Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention*, Ho-undmills, Basingstokes, New York 2008.
- Irvin-Erickson D., *Raphaël Lemkin and the Concept of Genocide*, Philadelphia 2017.
- Korey W., *An Epitaph for Raphaël Lemkin*, New York 2001.
- Kornat M., *Rafał Lemkin (1900–1959). Studium biograficzne*, „Zeszyty Historyczne” 2004, z. 147, s. 107-157.
- Maza H., *Raphaël Lemkin et la Convention contre Génocide*, [in:] H. Maza, *Neuf Meneurs Internationaux de l'initiative individuelle dans l'institution des organisations internationales pendant le XIXe et XXe siècle*, Paris 1965, s. 343-357.
- Power S., *“A Problem from Hell”. America and the Age of Genocide*, New York 2002.
- Rafał Lemkin: A Hero of Humankind*, ed. A. Bieńczyk-Missala, S. Dębski, Warsaw 2010 (autorzy: A. D. Rotfeld, R. Szawłowski, M. Kornat, W. Korey, J.-L. Panné, S. Courtois, S. L. Jacobs, C. Kraft, A. Weiss-Wendt, R. Serbyn, W. A. Schabas, D. Shraga, Z. Kędzia, B. Misztal).
- Redzik A., *Rafał Lemkin (1900-1959) co-creator of international criminal law. Short biography*, Warsaw 2017.
- Redzik A., *Raphaël Lemkin (1900–1959): Father of the Genocide Convention*, [in:] *The Faces of Human Rights*, ed. K. McCall-Smith, J. Wouters, F. Gómez Isa, London 2019, s. 82-93.
- Sands Ph., *Ku pamięci sprawiedliwości: nieoczekiwane miejsce Lwowa w prawie międzynarodowym*, „Palestra” 2012, nr 11-12, s. 11-27.
- Sands Ph., *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes against Humanity*, New York 2016.
- Sands Ph., *Powrót do Lwowa. O genezie „ludobójstwa” i „zbrodni przeciwko ludzkości”*, tłum. J. Soszyński, Warszawa 2018.
- Szawłowski R., *Rafał Lemkin – twórca pojęcia „ludobójstwo” i główny architekt Konwencji z 9.XII.1948 (w czterdziestolecie śmierci)*, „Państwo i Prawo” 1999, nr 10, s. 74-86.
- Szawłowski R., *Rafał Lemkin, warszawski adwokat (1934–1939), twórca pojęcia „genocyd” i główny architekt konwencji z 9 grudnia 1948 r. („Konwencji Lemkina”). W 55-lecie śmierci*, Warszawa 2015 (tamże także A. Redzik, *Od redakcji*, s. III-IV).
- Troebst S., *Lemkin and Lauterpacht in Lemberg and Later: Pre- and Post-Holocaust Careers of Two East European International Lawyers* [2013], <http://www.iwm.at/transit/transit-online/lemkin-and-lauterpacht-in-lemburg-and-later-pre-and-post-holocaust-careers-of-two-east-european-international-lawyers/>
- Weiss-Wendt A., *Zakładnik polityki. Rafał Lemkin o „sowieckim ludobójstwie”*, tłum. J. Dołęga, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008, nr 3 (43).
- Żukowski P. M., *Krakowskie czasy studiów Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2011, z. 1, s. 139-158.
- Земан І., *Наука міжнародного права у Львівському університеті: монографія*, Львів: ЛНУ імені Івана Франка 2015.